

AKTUELNI PROBLEMI U ISTRAŽIVANJU TRANZICIJE U ODRASLOST SA OSVRTOM NA SRBIJU

*Suzana IGNJATOVIĆ**

Uvod

Socio-demografski pokazatelji o rađanju, bračnom, profesionalnom i stambenom statusu za populaciju Srbije u kasnim dvadesetim i ranim tridesetim godinama obično se tumače kao jedinstvena pojava "produžene adolescencije". Time se implicira da je odlaganje odrastanja kulminiralo tokom devedesetih godina zbog strukturnih ograničenja. Teza o blokiranom odrastanju generacija u Srbiji prisutna je u akademskom i medijskom diskursu.

U ovom radu tezu o produženoj adolescenciji stavljamo u širi kontekst. Pokušaćemo da smestimo pitanje prelaska u "sociološko-demografsku" odraslost u internacionalnu raspravu studija životnog toka. Razmatraćemo mogućnost definisanja najprikladnijeg modela objašnjenja fenomena odlaganja odrastanja u Srbiji. Analizu srpske tranzicije u odraslost zasnivamo na empirijskim podacima sveobuhvatnog istraživanja o mladima iz 2003. godine pod nazivom "Mladi zagubljeni u tranziciji" u organizaciji Centra za proučavanje alternativa iz Beograda.

Studije životnog toka kao okvir za proučavanje tranzicije u odraslost

Problem prelaska iz mladosti u odraslo doba (takozvane tranzicije u odraslo doba) predstavlja oblast proučavanja različitih akademskih disciplina. Najrazvijenija rasprava se odvija u okviru interdisciplinarnog polja *studija životnog toka*.¹ Ovo naučno područje obuhvata istraživanje *životnih*

* Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka, Beograd.

¹ *Životni tok* je definisan kao predmet proučavanja novog multidisciplinarnog pravca paradigme životnog toka. On se razlikuje od pojma *životnog ciklusa* koji ima primarno biološko i razvojno-psihološko značenje.

dogadaja,² *trajektorija*,³ *faza životnog toka*⁴ i *tranzicija*.⁵ Elder smatra da istraživanje životnog toka (*life-course research*)⁶ treba da obuhvati vreme, proces i kontekst (Elder, 2002). Prema Hajncu i Krigerovoj, studije životnog toka istražuju relacije između strukturalnih činilaca, institucionalno-regulativnog okvira i značenja koja im akter pridaje, donoseći na osnovu toga odluke tokom svog života (Heinz, Krüger, 2001: 33). Ovako definisan predmet obuhvata tri nivoa posmatranja: istorijsko vreme (u istraživačkom fokusu su generacije i kohorte), institucionalno vreme (istraživanje uticaja sistemskih činilaca na životni tok) i individualno vreme (istraživanje individualne životne istorije primenom biografskog metoda).

Istorijski razvoj istraživanja životnog toka može se pratiti od kvalitativno orijentisanih studija individualnih biografija u okviru Čikaške škole dvadesetih godina, preko istraživanja efekata javnopolitičkog i institucionalnog okvira na životni tok, do aktuelnih varijeteta kombinovanja prethodnih pristupa. Uprkos snažnom razvoju istraživačke prakse, autorka Kerolajn Dewilde (Caroline Dewilde) smatra da su istraživanja u domenu životnog toka još uvek pretežno deskriptivna i da imaju interdisciplinarni, a ne multidisciplinarni karakter.

Današnji status ove naučne oblasti karakteriše nepostojanje zajedničkog teorijskog okvira i jedinstvene paradigme (Dewilde, 2003: 115). Jedna grupa istraživanja je usmerena na proučavanje *stratifikacije životnog toka*. Segmenti životnog toka (faze, tranzicija, događaji) posmatraju se kao funkcija dimenzije pola, ekonomskog statusa, obrazovanja itd. Drugi pravac istraživanja fokusira se na *stratifikaciju u okviru životnog toka* i obuhvata praćenje razlika između životnih putanja aktera u istim fazama životnog toka usled različitih kontekstualnih činilaca (Dewilde, 2003: 122).

² *Životni događaji* su markeri koji obeležavaju životne faze, npr. završetak školovanja, ulazak u brak itd.

³ *Trajektorija* (putanja) označava aktuelno stanje prethodno kumuliranih životnih događaja. Npr. razlikuju se trajektorije aktera koji se zaposle nakon srednje škole i aktera koji nastave školovanje.

⁴ Faze su delimično zasnovane na razvojnim fazama životnog ciklusa: detinjstvo, mladost, starost itd.

⁵ *Tranzicija* je prelazak iz jedne *životne faze* u drugu (npr. tranzicija u odraslost), a označavaju je ključni životni događaji. Pitanje određivanja granica među fazama životnog ciklusa slikovito je opisao Pareto, objašnjavajući teškoću određivanja tačke prelaska u odraslost: "Mi ne znamo gde počinje odraslost, kao što ne znamo gde počinje bogatstvo" (citirano prema: Bourdieu, 1993: 94).

⁶ Najveći deo ove problematike razmatran je u psihološkim istraživanjima. Ipak, postojala su sociološki orijentisana istraživanja životnog toka, npr. studija Tomasa i Znanijekog o poljskim imigrantima u SAD.

Danas se preispituje kategorijalni aparat za proučavanje strukture i dinamike životnog toka kako bi se objasnili novi fenomeni, npr. "samorefleksivna biografija", individualizacija i destandardizacija životnih putanja aktera (Heinz, Krüger, 2001: 44).⁷ Takođe se preispituju metodološka rešenja u istraživanju životnog toka. Jedna tendencija je uključivanje kvalitativne metodologije u istraživanje (Heinz, Krüger, 2001: 31). Lična percepcija u definisanju strukture životnog toka i pozicioniranje aktera u odnosu na sopstvenu životnu putanju danas je sastavni deo istraživanja o tranziciji u odraslost (Tomanović, Ignjatović, 2006b: 58).

Političke implikacije čine nerazdvojni deo istraživanja tranzicije u odraslost. Celokupna rasprava o životnom toku nalazi se u direktnoj vezi sa javnopolitičkim merama, a naročito u domenu politike zapošljavanja i socijalne i obrazovne politike. Tako je premisa o postojanju standardne putanje odrastanja na nivou generacije imala svoje epistemološko i političko opravdanje pre trideset godina u razvijenim "državama blagostanja". Ona je mogla biti osnova za definisanje odgovarajućih mera iz navedenih domena javne politike.

Tranzicija u odraslo doba kao teorijski problem

Jedan od teoretičara životnog toka, sociolog Glen Elder, definiše *životni tok* kao "[n]iz društveno definisanih događaja i uloga koje pojedinac preuzima tokom vremena" (Mitchell, 2006: 16). *Tranzicija* kao opšti pojam u okviru studija životnog toka ukazuje na proces prelaska aktera iz jedne ključne životne faze u drugu, a *tranzicija u odraslost* obuhvata kompleksne promene statusa u skoro svim aspektima životnog toka u relativno zgusnutom periodu (obrazovna, profesionalna, porodična, stambena tranzicija). Tranzicija u odraslost ima važno mesto u teorijskoj raspravi o transformaciji koncepta životnog toka, budući da njena složenost i sveobuhvatnost sažima sve bitne epistemološke i praktične aspekte ove problematike.

Tranzicija se uglavnom posmatra kao *međufaza* koja predstavlja reziduum životnog toka, dok faze koje ona povezuje imaju primat u iscrtaivanju putanje životnog toka. Međutim, tranzicioni period takođe ima svoju dinamiku. Tek ako se tranzicija u odraslost posmatra kao posebna životna faza, čija glavna specifičnost u odnosu na ostale faze jeste heterogenost, onda je moguće

⁷ To znači da je moguće dovesti u pitanje kohorte kao jedinicu analize u pristupu tranziciji u odraslost. Ipak, starosno pozicioniranje još uvek predstavlja varijablu za razumevanje tranzicije na makro-nivou o čemu govori široka primena longitudinalnih kohortnih studija.

objasniti neke "odstupajuće" forme tranzicije kao što je tzv. *produžena adolescencija* (postadolescencija).⁸

Danas su vidljive promene u fazi koja nastupa aproksimativno nakon adolescencije u zemljama sa nekada dominantnim standardnim oblicima odrastanja (npr. Britanija, Australija). Markeri tranzicije u odraslost postaju neodređeni, a granice između životnih faza su fluidne. Reperi odraslosti (sklapanje braka, roditeljstvo, zaposlenje) imaju promenljiv redosled i nastaje haotizacija redosleda ključnih životnih događaja: partnerstvo bez braka, brak bez dece, napuštanje posla radi roditeljstva. Takođe se javljaju reverzibilne trajektorije u nekim domenima, kao što je privremeni povratak u roditeljski dom nakon njegovog napuštanja (npr. posle razvoda) ili nakon kohabitacionog aranžmana.

Na normativnom planu neki akteri nemaju strukturisane projekcije prelaska u odraslost. Proces "kalkulacije" i preusmeravanja životnog toka odvija se permanentno tokom perioda koji se smatra klasičnom fazom tranzicije (Brannen et al. 2002: 53). Zbog toga individualna perspektiva postaje nezaobilazna u analizi procesa definisanja raznih trajektorija. Koncept životnog stila postaje relevantan za bolje razumevanje životnih trajektorija koje postaju "lični projekat". Javljaju se nove forme kvaziporodičnih i rezidencijalnih zajednica koje nisu više vezane za osu brak-roditeljstvo i normativno nisu tretirane kao marginalne ili prelazne životne forme.⁹

Aktuelne promene studija životnog toka objašnjavaju se iz različitih teorijskih perspektiva. Za razumevanje tranzicije u odraslost u Srbiji važno je proveriti valjanost sledeća tri teorijska rešenja. Prva teorijska pozicija se fokusira na tezu o *heterogenizaciji životnog toka* kao opšti trend u nekadašnjim državama blagostanja, ali takođe u zemljama u razvoju i postsocijalističkim državama (Fussel, Gauthier, Evans, 2007: 391). Tezu o porastu heterogenizacije životnih putanja tokom tranzicije u razvijenim zemljama izneli su Grantova i Firstenberg. Autori su proveravali pretpostavku da se aktuelno stanje destandardizovane tranzicije u zapadnim

⁸ Odstupanja od "standardnih" modela odrastanja prepoznata su u studijama životnog toka (ciklusa) pre nekoliko decenija. Krajem šezdesetih godina u SAD, primenjen je pojam *postadolescencija* za označavanje nekih kategorija antiratno raspoložene omladine u vezi sa ratom u Vijetnamu (Richter, 1994: 64). Pored političkog radikalizma, nekonvencionalni životni stil je bio njihova prepoznatljiva karakteristika. Ono po čemu su se razlikovali od većine pripadnika iste generacije (dvadesete godine života) jeste odstupanje njihovih životnih trajektorija u odnosu na preovlađujuću standardnu putanju: ekonomski su bili zavisni, uglavnom još uvek na školovanju i bez odlika porodične tranzicije kao što je brak ili roditeljstvo. U teorijskoj razradi pojma, postadolescencija se shvata nešto šire: kao faza-postajanja-odraslima, kao devijantna odraslost ili kao vremenski produžena mladost bez kvalitativnih specifičnosti.

⁹ Tzv. *transhabitacije* označavaju oblike ne-porodičnog zajedničkog stanovanja mladih.

zemljama "difuzno" proširilo na zemlje u razvoju. Upoređujući šest zemalja u razvoju iz Afrike i Južne Amerike, autori zaključuju da tokom vremena ipak nije došlo do sveobuhvatne heterogenizacije. Ovo se nije dogodilo iako su institucionalni faktori mogli doprineti tome, a posebno promenjena obrazovna trajektorija produženog školovanja (Grant, Furstenberg, 2006: 426). Porodična tranzicija je zadržala karakteristike standardne tranzicije uz neke modifikacije vremenskog horizonta prema obrazovnom statusu.

Druga pozicija je modifikacija prethodnog okvira: *strukturisana individualizacija* (Brannen, 2002: 33). Iako se prihvata generalna teza o heterogenizaciji životnog toka iz perspektive Bekove paradigme o individualizaciji, naglašeno je da se proces odvija duž strukturno omeđenih granica obrazovanja, socijalnog statusa, pola itd.¹⁰ Individualna biografija se oblikuje kao socijalna biografija (Tomanović, Ignjatović, 2004: 44).

Treće teorijsko rešenje za savremene promene u životnom toku moglo bi se označiti kao *integrativno shvatanje životnog toka* koje ukida segmentaciju faza i međufaza.¹¹ Umesto fokusiranja na objektivne markere i realizovane događaje, uzimaju se u obzir orijentacioni markeri i projekcije aktera u vezi sa dimenzijama životnog toka.

Problemi proučavanja tranzicije u odraslost u kontekstu Srbije

Kao što je rečeno, aktuelna su traganja za novim metodološkim modalitetima pristupa transformisanog životnog toka. Međutim, još uvek se proučavanje tranzicije zasniva na operacionalnoj definiciji pojma preko markera – *ključnih životnih događaja*. Kada je reč o prelasku u odraslo doba, markeri koji imaju ulogu "prekretnica" (*milestones*) nalaze se u sferi *porodičnog života, stambenog statusa, obrazovanja i socioprofesionalnog statusa*. Koegzistencija elemenata odraslosti i adolescencije u okviru jednog životnog perioda pokazuje da nije jednostavno odrediti granice između sukcesivnih faza mladosti i odraslosti. Pored dileme oko pokrivenosti tranzicijske faze preko navedenih domena, empirijska građa pokazuje da nisu sve putanje podjednako važne u procesu odrastanja. U nekim istorijskim periodima i sistemima, porodična tranzicija je glavni indikator odrastanja dok u nekom drugom slučaju može biti stambena ili profesionalna tranzicija. Konačno, markeri odrastanja imaju promenljiv redosled, a vremenski raspon između

¹⁰ Dopuna strukturnim dimenzijama životnih putanja i oblika prelaska u odraslost, oslanja se na kombinovanje principa teorije strukturacije (Gidens) i teorije individualizacije (Bek).

¹¹ Može se reći da je obrazovna trajektorija još uvek standardna do završetka obaveznog obrazovanja. U Evropskoj uniji obavezno obrazovanje uglavnom se završava između 16. i 19. godine.

dogadajima može biti različito strukturisan. Ovaj aspekt se označava kao *tempo odrastanja*. Tranzicioni proces karakteriše asinhronitet na nivou različitih segmenata posmatrane populacije (npr. prema polu ili obrazovanju), ali takođe na nivou akterovih tranzicijskih podfaza (npr. različita brzina porodične i profesionalne tranzicije).

Kao što je navedeno na početku rada, tendencija odlaganja ključnih životnih događaja u Srbiji, primarno se objašnjava delovanjem strukturnih specifičnosti devedesetih godina. Odlaganje životnih događaja koji predstavljaju markere razdvajanja mladosti i odraslosti, međutim, nije moguće objasniti jednodimenzionalnim pristupom. O uticaju drugih faktora, a posebno sociokulturne matrice odrastanja, bilo je reči na drugom mestu (Tomanović, Ignjatović, 2006a; Tomanović, Ignjatović, 2006b). Ovde se fokusiramo na prikladnost važećih paradigmatičkih okvira u okviru studija životnog toka za razumevanje srpske tranzicije u odraslost prethodnih decenija.

Osnovu analize čine podaci iz istraživanja sprovedenog u Srbiji 2003. godine na uzorku ispitanika 17-35 godina. Kvotni uzorak se sastojao 3180 ispitanika odabranih prema kriterijuma pola, starosti (generacije 17-18, 21-22, 25-26 i 34-35)¹² i profesionalnog statusa (učenici, studenti, zaposleni, nezaposleni). Iako je samo generacija 34-35 u fokusu naše analize (611 ispitanika), dajemo opšte karakteristike svih posmatranih kohorti da bismo pružili uvid u dinamiku odrastanja u jednom periodu.

Stambeni status generacija 17-35 pretežno je određen resursima porodice porekla. U vreme sprovođenja istraživanja, 77% generacija između 17. i 24. godine starosti mladih još uvek nije napustilo roditeljski dom, kao i 64% ispitanika između 25. i 30. godine života. Tek generacija 34-35 pokazuje nešto viši stepen dekohabitacije, ali još uvek oko 40% pripadnika generacije starosti 34 i 35 godina nije napustilo roditeljski dom. Kada je reč o ovoj dimenziji, svakako postoji uticaj strukturnih činilaca, jer odloženo napuštanje roditeljskog doma jeste zamena za rezidencijalna rešenja odvojenog stanovanja sa podrškom države ili roditelja.

Prema kriterijumu *finansijskog statusa* veliki deo ispitanika mogao bi se svrstati u "postadolescente". U ukupnom uzorku, 63% ispitanika isključivo izdržavaju roditelji, 32% ima lične prihode, a 15% pomažu roditelji. Posmatrano po kohortama, 9% ispitanika u najstarijoj uzrasnoj grupi 31-35 izdržavaju roditelji dok 56% ispitanika iz starosne grupe 25-30 zavisi od materijalne podrške roditelja.

¹² Generacija 30-31 je izbačena zbog tehničkih teškoća istraživanja. Uzorak je smanjen sa planiranih 5000 ispitanika na 3200 (Mihailović, 2004: 35).

Kriterijum *profesionalnog statusa* merimo stopom nezaposlenosti. Ona je bila viša u posmatranom periodu u odnosu na većinu uporedivih država. U Srbiji je skoro polovina mladih do 24. godine starosti bila nezaposlena 2003. godine, dok je stopa nezaposlenosti za generacije 20-24 iznosila 14,6% za 15 članica Evropske unije. Nekoliko zemalja je imalo stopu nezaposlenosti veću od 20% (Španija, Turska, Italija, Grčka, Slovačka), a jedino se Poljska sa 43,1% približavala Srbiji.¹³ Čak i uključivanje faktora sive ekonomije u Srbiji u posmatranom periodu ne može umanjiti razliku nivoa nezaposlenosti mladih u odnosu na zemlje OECD-a.

Četvrti aspekt života mladih ljudi u Srbiji, *porodična tranzicija*, pokazuje minimalne promene u pravcu nekonvencionalnih ili nestandardnih životnih stilova u odnosu na tip direktnog prelaska iz porodice porekla u porodicu opredeljenja (Tomanović, Ignjatović, 2006b: 65). Porodičnu tranziciju treba staviti u kontekst širih demografskih promena (Bobić, 2003: 49). U Srbiji se vreme sklapanja braka i roditeljstvo lagano pomeraju na gore tokom poslednjih decenija, što odgovara tendenciji u evropskim zemljama. U Srbiji je 2007. godine prosečna starost pri sklapanju prvog braka bila 29,6 godina za muškarce i 26,3 godine za žene, a prosečna starost majke pri rođenju prvog deteta je 26,2 godina (Republički zavod za statistiku, 2007). Dakle, kada je reč o dimenziji vremenskog lociranja porodične tranzicije, podaci ukazuju na trend pomeranja životnih događaja koji određuju porodičnu tranziciju ka kasnijem životnom dobu u proseku za dve godine u odnosu na 1997. godinu.

Posttranzicijska generacija 34-35

Tranzicija u odraslost za generacije koje su imale 34 i 35 godina u vreme istraživanja 2003. godine odvijala se najvećim delom u periodu tranzicije ekonomskog i političkog sistema devedesetih godina. Dejstvo strukturnih činilaca na tranziciju u odraslo doba bilo je najsnažnije i najobuhvatnije za ispitanike iz ovih generacija, tako da je prikladno fokusirati se na ovu kohortu radi provere iznetih teorijskih pretpostavki o trendu promena životnog toka i eventualnim konvergencijama u različitim kontekstima odrastanja. Polazimo od pretpostavke da je ovaj makro-tranzicioni konjunktorni okvir bio podjednako važan činilac kao kulturno-specifični faktori "dugog trajanja" u modelovanju putanja odrastanja ove generacije. Razumevanje ukupnog uzročnog spleta odrastanja zahtevalo bi dodatna

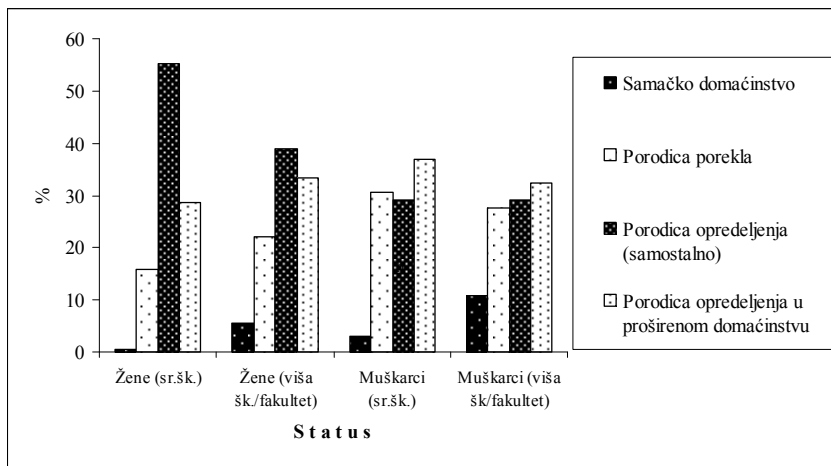
¹³ Podaci za nezaposlenost mladih od 20. do 24. godine starosti prema podacima OECD-a: 21,5% u Grčkoj; 21,6% u Poljskoj; 16,8% u Francuskoj; 17,9% u Italiji; 10,7% u Britaniji, do 8,2% u SAD; 6,7% u Australiji; 5,4% u Danskoj (OECD StatExtracts).

kvalitativno-metodološka rešenja koja ovde ne mogu biti detaljno razmatrana.

Navodimo neke opšte karakteristike ove generacije koje su dostupne na osnovu istraživanja: njih 66% nije promenilo mesto prebivališta nakon rođenja, 40% ispitanika je rezidencijalno vezano za roditeljski dom, 20% je nezaposleno, 20% još se uvek oslanja na finansijsku pomoć roditelja. Kada je reč o porodičnim dimenzijama, 67% je u braku, 9% je razvedeno, a 3% živi u kohabitaciji (sa partnerom u zajednici), 70% su roditelji, i to polovina ima jedno dete, a polovina dvoje dece.

U istraživanju su korišćena četiri markera tranzicije u odraslost: stambeni, finansijski, profesionalni i porodični kriterijum. Kombinacija dva markera odraslosti – rezidencijalnog i porodičnog statusa – daje uvid u neke aspekte diferencijacije među pripadnicima generacije prema polu i obrazovanju (grafikon 1).

Grafikon 1.
Porodično-stambeni status generacije 34-35 prema polu i obrazovanju

Izvor: Podaci iz istraživanja *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Centar za proučavanje alternativa.

Razlike prema polu vidljive su u strukturi ovih dimenzija. Kod žena sa srednjim i visokim obrazovanjem postoji slična raspodela prema porodično-stambenom statusu: najviše rezidencijalno samostalnih nalazimo u kategoriji žena koje su osnovale sopstvene porodice, nešto manje živi sa svojom porodicom opredeljenja u proširenom domaćinstvu, a najmanji procenat je

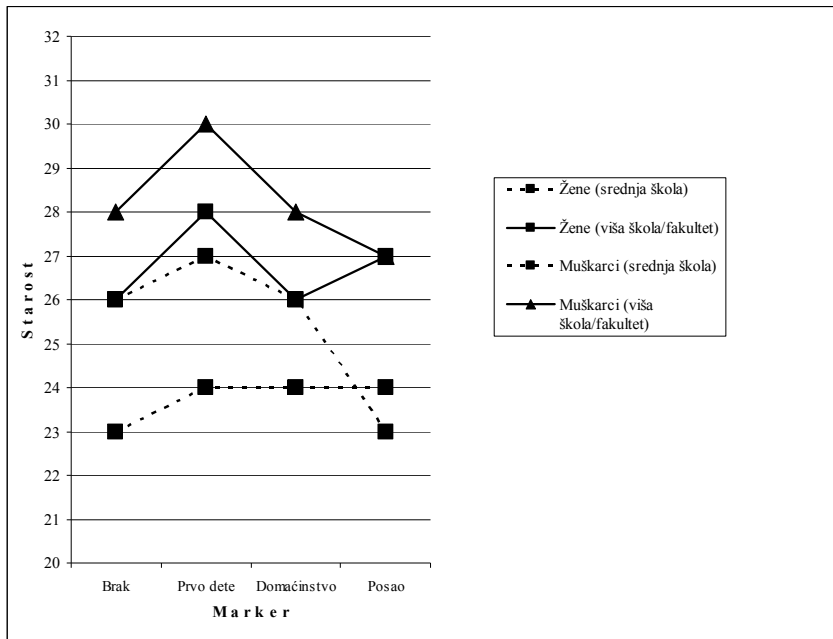
još uvek vezan za svoju porodicu porekla.¹⁴ Kod muškaraca je dominantan oblik rezidencijalnog statusa koji podrazumeva zajedničko stanovanje porodice porekla i porodice opredeljenja. U ovom slučaju je razlika između muškaraca i žena delimično objašnjiva patrilokalnošću. Druga opcija je gotovo ujednačena kod muškaraca oba obrazovna nivoa: trećina je još uvek u roditeljskom domu, dok trećina stanuje u samostalnom domaćinstvu sa sopstvenom porodicom opredeljenja. Stambeni status svakako treba posmatrati kao odraz stambene krize koja je doprinela porastu broja proširenih domaćinstava tokom devedesetih (Milić, 2004: 324). Stambeni status je uticao na životni ciklus porodice u ograničenom periodu, a trajnost efekata svakako tek treba proceniti na osnovu aktuelnih promena u ovom domenu.

Iako dolazi do odlaganja ključnih životnih događaja iz porodične tranzicije za kasnije životno doba, porodična tranzicija još uvek čini ključni indikator odrastanja u Srbiji. Ovde ne razmatramo detaljno modalitete porodične tranzicije već samo ukazujemo na tadašnji nedostatak naznaka "kvalitativne" promene porodične tranzicije: kohabitacije, novi oblici životnih zajednica, samohrano roditeljstvo i sl. Kohabitacije su činile 3% modaliteta zajedničkog života za ispitanike u dvadesetim i ranim tridesetim godinama. Neka istraživanja pokazuju da u Srbiji još uvek ne postoji pluralizam porodičnih formi i da postbračne i predbračne kohabitacije čine mali deo partnerskih životnih zajednica (Bobić, 2006: 125). Brak ima visoku vrednost i normativno se posmatra prvenstveno kao institucionalni okvir za rađanje dece (Tomanović, Ignjatović, 2006b: 69). Partnerstvo nije prepoznato izvan bračnog okvira. Samohrano roditeljstvo takođe nije na nivou evropskog trenda i iznosi oko 12%, pri čemu su uključeni roditelji koji su razvedeni i udovci. Većina aktera nema iskustvo bilo kakvih drugih oblika životnih zajednica osim porodice u kojoj su rođeni i porodice koju sami zasnivaju.

Analiza dinamike tranzicije bazirana je na posmatranju *trajektorija* u domenu stambene, porodične i finansijsko-profesionalne tranzicije. Kao što se vidi na grafikonu 2, muškarci imaju porodičnu tranziciju kasnije od žena. Zatim, obrazovanje je činilac koji određuje *timing* događaja. Kao što je potvrđeno u drugim studijama, obrazovanje ovde takođe ima veću diskriminatornu ulogu za aktere sa nižim nivoom obrazovanja nego za one sa višim nivoom obrazovanja. Razlike između muškaraca i žena snažnije su izražene na nižim tačkama obrazovne trajektorije (akteri sa nižim nivoom obrazovanja) nego kod ispitanika koji imaju viši obrazovni nivo.

¹⁴ Koristimo terminologiju koja razlikuje *porodicu porekla* (porodica iz koje ispitanik potiče) i *porodicu opredeljenja* (porodica koju je ispitanik osnovao).

Grafikon 2.
Markeri tranzicije u odraslost za generaciju 34-35

Izvor: Isto kao grafikon 1.

Kada je reč o redosledu životnih događaja nezavisno od vremenskog lociranja tačaka na liniji životnog toka, on je takav da su trajektorije oba pola slične nezavisno od obrazovanja i manifestuju se na grafikonu kao paralelne linije. Međutim, razlike se javljaju kod drugih aspekata tranzicije. Profesionalna tranzicija prethodi porodičnoj tranziciji kod muškaraca, dok je kod žena suprotno ili su dve tačke prelaza istovremene. Na osnovu promena u generaciji 34-35 može se zaključiti da su neke nepovoljne okolnosti mogle imati direktan uticaj. Ovo nije zadovoljavajuće objašnjenje jer centralno mesto porodične tranzicije na normativnom i praktičnom nivou ukazuje na dominaciju modela odrastanja koji promenu porodičnog statusa posmatra kao glavni pokazatelj odrastanja. Osnivanje sopstvene porodice predstavlja "znak zrelosti" za nešto manje od polovine ispitanika iz ove generacije koji su već osnovali porodicu, a u nešto manjem procentu kod onih koji to još uvek nisu učinili (samci koji žive samostalno ili kod roditelja).

Ocena završenosti tranzicije (odraslost) može se bazirati na merenju *tempa prelaska ključnih životnih događaja* ("prekretnica"). U istraživanju o

mladima u Srbiji korišćen je prilagođen *indeks "osamostaljivanja"* radi komparacije na evropskom nivou. Ova mera se može smatrati operacionalnom definicijom tranzicije, koja je bazirana na socio-kulturološkoj paradigmi odrastanja. Osamostaljivanje je mereno indikatorom koji se sastoji od četiri markera: napuštanje roditeljskog doma, brak ili kohabitacija, finansijska samostalnost (prihodi od profesionalne aktivnosti) i zaposlenje duže od godinu dana. Svrha indeksa je da pokaže koliko brzo mladi "osvajaju" status odraslosti na liniji životnog toka. U kontekstu originalne Galanove postavke, to podrazumeva da se mogu razlučiti razlike među državama prema ovim kriterijumima: neki mladi veoma rano postignu sva četiri markera odraslosti dok drugi ostaju dugo ili trajno odrasli samo u jednoj ili dve sfere.¹⁵ O metodologiji računanja indeksa osamostaljivanja bilo je reči detaljno na drugom mestu (Tomanović, Ignjatović, 2004; 2006a; 2006b).

Rezultati našeg i drugih sličnih istraživanja ukazuju na duge i teško promenljive matrice koje se slično manifestuju u određenim područjima (Galland, 2001). U analizama tranzicije u evropskim državama, najčešće se pravi podela na "severni" i "južni" krug zemalja (Oinonen, 2003: 125). U Srbiji se "osamostaljivanje" odvija sporo i traje do sredine tridesetih godina života (grafikon 3).

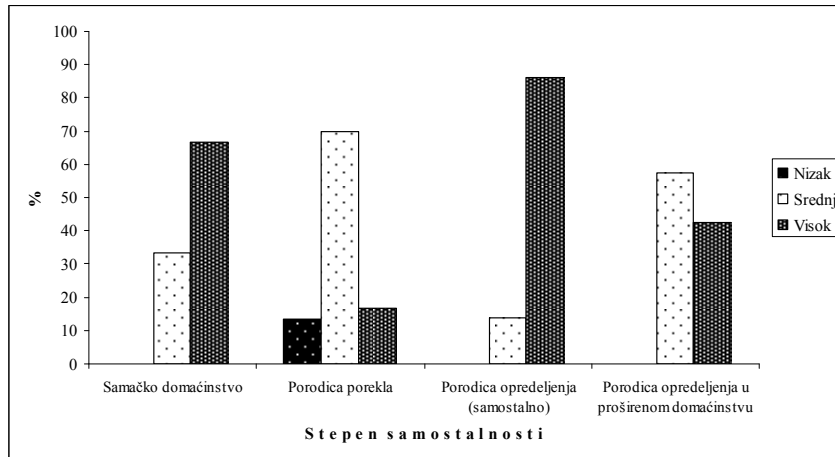
Razlika u odnosu na zemlje "brzog odrastanja" iznosi skoro 10 godina i da tek generacije 34-35 mogu biti svrstane u "podjednako odrasle" kao generacije Britanaca ili Danaca od 25 godina. Mladi u nekim zemljama "severnog" kruga dostižu sve relevantne dimenzije samostalnosti u srednjim dvadesetim godinama života. Poređenje sa navedenim studijama daje osnova za svrstavanje Srbije u grupu zemalja sporog odrastanja i često nedovršenog osamostaljivanja u finansijskom i emotivnom smislu u odnosu na porodicu porekla. Ovde spadaju južnoevropske države poput Italije, Španije i Grčke. Nedavna komparativna studija Oinonenove o Španiji i Finskoj pokazuje da odrastanje u Španiji odlikuje kasno napuštanje roditeljskog doma, dok je porodična tranzicija ključna odrednica odrastanja (Oinonen, 2003).

¹⁵ Indikator je preuzet iz studije Olivjea Galona. Upoređeni su rezultati istraživanja domaćinstava na nivou EU za mlade 16-25 godina sa srpskom populacijom 18-25. Slično nekim drugim studijama, autorova klasifikacija zemalja prema vrednosti indikatora razvrstava države na zemlje severa, juga i treću podgrupu zemalja smeštenih "između" dve kategorije (Francuska). Kontrastirane su zemlje kao što je Italija, u kojoj više od polovine generacija od 16 do 25 godina nema nijedan atribut odraslosti (60%) i zemlje poput Danske i Britanije gde mladi do 25. godine postižu samostalnost na svim nivoima. Npr. u Danskoj 40% mladih postiže sva četiri obeležja, dok 10% nema nijedno obeležje samostalnosti do 25. godine (Galland, 2001).

Naglašavamo da se ovi "kulturološki faktori" odrastanja moraju posmatrati u kontekstu institucionalnih i socio-ekonomskih koordinata.¹⁶

Grafikon 3.

Nivo samostalnosti prema porodično-stambenom statusu za generaciju 34-35

Izvor: Isto kao grafikon 1.

Navedeni rezultati o sporom odrastanju generacije 34-35 i porodičnoj tranziciji kao glavnom markeru odraslosti, nisu dovoljni za procenu statusa postranzicijske generacije. Ovde naglašavamo neopohodnost uključivanja subjektivnih procena aktera u oceni odraslosti. Istraživanje je pokazalo da veliki deo pripadnika generacije 34-35 subjektivno oseća da nisu sasvim samostalni, bez obzira na to da li su osnovali sopstvenu porodicu. Dve trećine žena i polovina muškaraca starosti 34 i 35 godina smatra sebe nezavisnim od roditelja. Ispitanici koji su osnovali svoju porodicu imaju nešto veći stepene subjektivne samostalnosti (oko 80%). Stambena nesamostalnost utiče na stav ispitanika, pa se procenat smanjuje na 60% za žene i 40% za muškarce koji su osnovali svoju porodicu, ali žive kod

¹⁶ Poređenje dva veoma različita oblika tranzicije, u Srbiji i Australiji, pokazuje sledeću pravilnost: u australijskom slučaju stambeni status predstavlja nužan, ali ne i dovoljan uslov za sticanje statusa odraslosti dok je u srpskim uslovima porodična tranzicija znak odraslosti, mada je akteri zbog nezavršene finansijske i stambene tranzicije istovremeno subjektivno relativizuju. Prvi model odrastanja stavlja u prvi plan napuštanje roditeljskog doma kao pokazatelj odraslosti, iako se forme odvajanja od roditelja razlikuju. Za generacije rođene četrdesetih godina dvadesetog veka, odlazak od roditelja podrazumevao je mnogo češće ulazak u brak nego za generacije rođene sedamdesetih. Recimo, istraživanja tranzicije u Australiji pokazuju da je zadržana važnost napuštanja roditeljskog doma (uključujući mogućnost njene reverzibilnosti u nekom trenutku), ali brak je daleko manje zastupljen modalitet u ovom procesu nego, recimo, kohabitacija sa partnerom (McDonald, Evans, 2003: 19).

roditelja. Kao što je očekivano, tek petina žena i šestina muškaraca među 34-35-godišnjacima koji nisu osnovali porodicu i žive kod roditelja smatra sebe potpuno samostalnim.

Zaključak

U analizi smo ukazali na neke dileme u istraživanju životnog toka fokusirajući se na slučaj tranzicije u odraslost u Srbiji. Odgovarajući teorijski model životnog toka za objašnjenje specifičnosti srpske tranzicije nije moguće preuzeti bez modifikacija (heterogenizacija životnog toka, strukturisana individualizacija ili integrisani životni tok). Prvo, tranziciju u odraslost ne treba posmatrati samo preko realizovanih životnih događaja, već i kroz manje ili više promenljivu normativnu matricu aktera (Tomanović, Ignjatović, 2006b: 279). Odgovarajuće metodološko rešenje bi podrazumevalo veći značaj prospektivne nego retrospektivne dimenzije akterovog životnog toka. Pri tome ne zanemarujemo činjenicu da proces tranzicije određuju resursi koje akteri koriste (finansijski, ljudski, socijalni kapital), a koji se razlikuju prema izvoru (formalni-neformalni, državni-porodični, lični-kolektivni). Međutim, oni nisu determinišući faktor kao što se to predstavlja u nekim teorijskim pristupima (npr. paradigme strukturisane individualizacije). Dostupnost i vrednost resursa za aktera određuju životni tok na posredan način, bilo da imaju ometajuću ili podstičuću ulogu. Merenje redosleda i raspona događaja koji oblikuju životne trajektorije nije dovoljno za objašnjenje aktuelnih tendencija u strukturisanju životnog toka, kao ni fokusiranje na kohorte i primena odgovarajućih metodoloških rešenja. Potpuno razumevanje procesa životnog toka podrazumeva uključivanje akterovog pozicioniranja u odnosu na strukturne ili kulturne matrice dugog trajanja ("kulturni obrasci") ili konjunkturnog karaktera (ekonomsko-politički okvir Srbije devedesetih). Klasični model istraživanja životnog toka iz strukturne i kohortne perspektive ne omogućava potpuno sagledavanje svih aspekata koji formiraju odluke aktera tokom tranzicije. U ovome se ogledaju prednosti biografskog metoda koji ponovo dobija svoje mesto u studijama životnog toka.

Drugo, životni tok je određen praktičnopolitičkim merama u sferi rada, obrazovanja ili socijalne zaštite, uz neizbežnu ulogu privatnih porodičnih resursa.¹⁷ Tranzicija predstavlja fazu u kojoj se obrazovne, profesionalne i

¹⁷ Umesto "napuštanja doma" (*leaving home*) dominira opcija "života izvan doma" (*living away from home*). To podrazumeva rezidencijalno razdvajanje od porodice porekla i zadržavanje veza sa roditeljskim domom. Ove veze sa porodicom porekla mogu biti sasvim labave ili vrlo jake. Akteri mogu biti potpuno finansijski zavisni od roditelja ili koristiti prednosti obavljanja nekih poslova u roditeljskom domu.

porodične putanje ukrštaju. Današnja "haotizacija" životnih putanja i dalje podrazumeva oslanjanje na državne resurse, ali uz modifikacije kao što je oslanjanje na primarnu porodicu u manjoj ili većoj meri.¹⁸ Istraživanja životnog toka pokazala su da institucionalni okvir, manje ili više direktno, modeluje životni tok (Grant, Furstenberg, 2007: 418; Fussel, Gauthier, Evans, 2007: 391). Uostalom, uticaj vanakademske svrhe studija životnog toka na epistemološki fokus istraživanja uvek je bio manje ili više prisutan. Na primer, danas dolazi do postepenog premeštanja praktičnog interesovanja od tranzicije u odraslo doba ka tranziciji u staro doba kao prioritetnoj istraživačkoj oblasti.

Literatura

- BOBIĆ, M. (2003). *Brak ili/i partnerstvo* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta).
- BOBIĆ, M. (2006). "Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak 'druge demografske tranzicije'?" U: S. Tomanović (ur.) *Društvo u previranju* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta).
- BOURDIEU, P. (1993). *Sociology in Question* (London: SAGE).
- BRANNEN, J. et al. (eds.) (2002). *Young Europeans, Work and Family: Futures in Transition* (London: Routledge).
- DEWILDE, C. (2003). "A Life-Course Perspective on Social Exclusion and Poverty". *The British Journal of Sociology*, Vol. 54 (1).
- ELDER, G. H. (2002). "The Life Course and Aging: Some Accomplishments, Unfinished Tasks, and New Directions", *Annual meeting of the Gerontological Society of America*, Boston, November 11, 2002.
- FUSSEL, E., A. H. GAUTHIER, A. EVANS (2007). "Heterogeneity in the Transition to Adulthood: The Cases of Australia, Canada, and the United States". *European Journal of Population*, Vol. 23 (3-4).
- GALLAND, O. (2001). "Adolescence, post-adolescence, jeunesse: retour sur quelques interprétations". *Revue française de sociologie*, Vol. 42 (4).
- GRANT, M., F. FURSTENBERG (2007). "Changes in the Transition to Adulthood in Less Developed Countries". *European Journal of Population*, Vol. 23 (3-4).
- HEINZ, W. R., H. Krüger, (2001). "Life-course: Innovations and Challenges for Social Research". *Current Sociology*. Vol. 49 (2).

¹⁸ Odnos privatne i državne mreže zaštite za mladu osobu nikada nije totalno narušen u korist jedne sfere. Štaviše, u nekim državama je tradicionalno opstala praksa oslanjanja na primarnu porodicu uprkos merama državne intervencije.

- McDONALD, P., A. EVANS (2003). "Negotiating Life Course: Changes in Individual and Family Transitions", *8th Australian Institute of Family Studies Conference*, Melbourne, 12-14 February 2003.
- MIHAILOVIĆ, S. (2004) "Oduzimanje budućnosti – omladina Srbije u vodama tranzicije". U: M. Nikolić, S. Mihailović (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji* (Beograd: Centar za proučavanje alternativa).
- MILIĆ, A. (2004). "Transformacija porodice i domaćinstava – zastoj i strategije preživljavanja". U: A. Milić (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta).
- MITCHELL, B. (2006). *The Boomerang Age. Transition to Adulthood in Families*. (Aldine Transaction):
http://books.google.com/books?hl=en&id=wh4MJ0XeH10C&dq=BARBARA+A.+MITCHELL&printsec=frontcover&source=web&ots=qxwmqmgEVs&sig=HkUI8JwpFB5JJeZQJNBeE9z1V4M&sa=X&Oi=book_result&resnum=4&ct=result
- OECD Stat. Extracts:
http://stats.oecd.org/wbos/Index.aspx?DatasetCode=LFS_SEXAGE_I_R
(26/10/2008)
- OINONEN, E. (2003). "Extended present, faltering future". *Young*, Vol. 11(2).
- RZS (2007). *Vitalna statistika. Osnovni demografski pokazatelji stanovništva Srbije*. (Beograd: Republički zavod za statistiku):
<http://webrzs.stat.gov.rs/axd/drugastrana.php?Sifra=0013&izbor=odel&tab=20>
(25/10/2007).
- RICHTER, R. (1994). "Post-Adolescence As a New Phase in the Family Cycle". *The European Journal of Social Sciences*, Vol. 7 (1).
- TOMANOVIĆ, S., S. IGNJATOVIĆ (2004). "Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja". U: M. Nikolić, S. Mihailović (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji* (Beograd: Centar za proučavanje alternativa).
- TOMANOVIĆ, S., S. IGNJATOVIĆ (2006a). "The Transition of Young People in a Transitional Society: The Case of Serbia". *Journal of Youth Studies*, Vol. 9 (3).
- TOMANOVIĆ, S., S. IGNJATOVIĆ (2006b). "Attitudes on Transition to Adulthood among Young People in Serbia". *Sociologija*, Vol. XLVIII (1).

Suzana Ignjatović

**Aktuelni problemi u istraživanju tranzicije u odraslost
sa osvrtom na Srbiju**

R e z i m e

U radu se razmatraju teorijske i metodološke dimenzije koncepta tranzicije u odraslost u okviru paradigme životnog toka. Posebno se analiziraju specifičnosti tranzicije u odraslost u Srbiji. Tranzicija u odraslost se posmatra kao skup životnih događaja koji označavaju prelaz u odraslost: porodična, profesionalna, materijalna i stambena tranzicija. Empirijsku osnovu rada čine rezultati istraživanja iz 2003. godine koje je sprovedeno na nekoliko starosnih grupa od 17 do 35 godina. Posebno je izdvojena generacija 34-35 koja je pogodna za analizu zbog završenog tranzicijskog procesa.

Ključne reči: *životni tok, tranzicija u odraslost*

Suzana Ignjatović

**Recent Problems in Research on Transition to Adulthood:
Country Focus Serbia**

S u m m a r y

The paper explores theoretical and methodological aspects of transition to adulthood. The concept is discussed within the framework of life course paradigm. The concept of transition to adulthood is operationalized as four dimensions: family transition, professional (career) transition, financial status transition and housing transition. We discuss in detail the process of becoming an adult in Serbian society. The thesis of specific type of transition to adulthood, named prolonged adolescence, has been fully examined. The analysis is based on data collected in a survey (2003) of young people aged 17-35. In the paper we focus on the subsample of respondents aged 34-35 being a post-transitional cohort. The 34-35 cohort trajectory to adulthood is explored as an indicator of general trend in transition to adulthood in a period of radical social turmoil.

Key words: *life course, transition to adulthood*